

doi: 10.32612/uw.2543618X.2025.pp.111-131

Przegląd Środkowo-Wschodni, 10, 2025

ISSN 2543-618X eISSN 2545-1324

Nr art. 20251005

Data przesłania: 18.05.2025

Data akceptacji: 17.06.2025

Aliona Liubaya

Uniwersytet Warszawski

a.liubaya@uw.edu.pl

ORCID: 0000-0001-9051-4539

Relacje między muzułmanami guberni zachodnich a hierarchią muzułmańską w Imperium Rosyjskim w źródłach szlacheckich rodzin tatarskich należących do Zgromadzenia Deputowanych Szlacheckich Mińska

W artykule są analizowane relacje między tatarskimi wspólnotami muzułmańskimi w zachodnich guberniach Imperium Rosyjskiego a Taurydzkim Muzułmańskim Duchownym Zwierzchnictwem. Autorka omawia bariery językowe, odmienne standardy religijno-administracyjne, niewydolność nadzoru krymskiego i trudności w praktycznej realizacji rozporządzeń państwowych. Analiza pokazuje, że system zwierzchnictwa religijnego nad Tatarami dawnej Rzeczypospolitej był konstrukcją formalną, niespójną z miejscową tradycją i realiami społecznymi, co prowadziło do sporów oraz konieczności doraźnych interwencji organów administracji świeckiej. Autorka doszła do wniosku, że tatarskie wspólnoty w zachodnich guberniach funkcjonowały na styku dwóch porządków prawno-religijnych, bez pełnego zakorzenienia w żadnym z nich, co kształtowało specyfikę ich życia religijnego i prawnego w XIX wieku.

Słowa kluczowe: Tatarzy, muzułmanie w Imperium Rosyjskim, Taurydzkie Muzułmańskie Zwierzchnictwo Duchowne, administracja religijna, księgi metrykalne, nadzór wyznaniowy, konflikty lokalne

Mimo że Tatarzy dawnej Rzeczypospolitej stanowili niewielką grupę społeczną – zarówno pod względem liczby ludności na nowo podporządkowanych ziemiach, jak i w kontekście całej społeczności muzuł-

mańskiej Imperium Rosyjskiego – ich specyficzny status wywoływał nieporozumienia i komplikacje w procedurach biurokratycznych. Jak wiadomo, polityka władz rosyjskich wobec islamu i jego wyznawców od czasu włączenia pierwszych terenów zamieszkanych przez muzułmanów cechowała niestabilność – wahała się od nieingerencji w sprawy religijne w XVI wieku, poprzez przymusową chrystianizację w połowie XVIII wieku, aż po próby prawnego uregulowania statusu islamu od czasów panowania Katarzyny II. Okres rozbiorów Rzeczypospolitej, a szczególnie początkowy etap zaboru rosyjskiego, był dla Tatarów dawnej Rzeczypospolitej okresem sprzyjającym stopniowej integracji z nowym państwem, dającym nadzieję na zachowanie dotychczasowych praw i przywilejów, w tym także tych dotyczących wyznania. Już ukaz z 30 października 1794 roku, dotyczący podziału Wielkiego Księstwa Litewskiego na trzy części oraz sposobu jego zarządzania, skierowany do generalnego gubernatora Inflant, Estonii i Litwy księcia Mikołaja Repnina (faktycznie gubernatora ziem wcielonych do Rosji po III rozbiorze)¹, zawierał osobny artykuł poświęcony Tatarom. Katarzyna II nakazywała Repninowi, by na Litwie opierał się na wojsku tatarskim, znanym ze swojego pochodzenia od walecznego i prostodusznego narodu, oraz – po odebraniu od nich przysięgi – zagwarantował im w imieniu cesarzowej nie tylko zachowanie majątków oraz dotychczasowych praw i swobody wyznania, lecz również w miarę możliwości ich rozszerzenie w sposób, który uzna za najskuteczniejszy².

¹ «О разделении Великого Княжества Литовского на три части и образ управления оного» [w:] Полное собрание законов Российской империи, Т. XXIII, № 17264, СПб. 1830, S. 579.

² «...не оставьте вы без замечания поселенных в Литовских Областях Татарского племени войск, яко происходящих от народа храброго и прямодушного, а через то Наше Высочайшее об них попечение привлекающих: понеже чаем в них обрести отрасли тех добрых качеств, коими народ Татарский Нам известен; для сего поручаем вам, приняв от них вместе с прочими Литовскими жителями на верность Нам присягу, утвердить их в их собственности и преимушествах, и все их общество Нашим священным словом обнадежить, что не только оставляем их в свободе отправлять свое богослужение и при всем том,

Odpowiedzi na to pytanie dostarczają niektóre źródła historyczne, powstałe krótko potem w wyniku nieporozumień między wspólnotą tatarską a władzami lokalnymi w guberniach zachodnich w pierwszej połowie XIX wieku. Mimo deklarowanego przez Katarzynę dążenia do zachowania, a nawet polepszenia sytuacji prawnej Tatarów, kwestia formalnego uregulowania ich statusu była rozwiązywana bardzo powoli.

W poszukiwaniu pomocy w przyspieszeniu korzystnego dla siebie rozstrzygnięcia najbardziej aktywni przedstawiciele elit tatarskich składali obszernie notatki osobom zajmującym wysokie stanowiska przy dworze cesarskim i mającym wpływ na podejmowanie decyzji przez imperatora. W notatkach tych zawarli argumenty, w tym także wykaz wcześniejszych przywilejów nadanych przez królów polskich. Powołując się na nie, twierdzili, że między szlachtą polską „z krwi i kości” a ludnością tatarską nie istniały żadne różnice pod względem prawnym, wyszczególniali kilkanaście dokumentów sięgających aż XVI wieku. Oto cytat z notatki służbowej, złożonej przez rotmistrza Adamowicza oraz członka Grodzieńskiej Izby Obywatelskiej Barańskiego, skierowanej do rzeczywistego tajnego radcy i członka Rady Państwa Imperium Rosyjskiego, księcia Druckiego-Lubeckiego, z dnia 28 stycznia 1838 roku: „między naturalną polską szlachtą a Tatarami nie było żadnej różnicy, jak o tym świadczą liczne Konstytucje Polskie i przywileje, a mianowicie: z lat: 1568, 1662, 1670, 1673, 1677, 1678, 1717, 1726, 1736, 1768, 1775 i 1786, oraz przywilej króla polskiego Jana III nadany w 1677 roku, zatem potwierdzony przez następnych królów w 1698, 1754 i 1778 latach”³. W tych źródłach szczególnie podkreślano reli-

что в Литве они имеют, но желаем, обезпеча их состояние, паче оное осчастливить; и на сей конец ожидаем от вас представления, что по изведании настоящего их положения, найдете способным к усугублению их выгод и им наиболее нужных». Д.Ю. Арапов, *Ислам в Российской империи. Законодательные акты, описания, статистика*, Москва 2001, с. 59.

³ «... между природным Польским Дворянством и Татарами не было никакого различия, как о том удостоверяют разные Польские конституции и привилегии, а именно: 1568, 1662, 1670, 1673, 1677, 1678, 1717, 1726, 1736, 1768, 1775 и 1786 годов, а также привилегия Польского Короля Иоанна III, пожалованные в 1677

гійна волнось Татароў в давней Рэчэсполітэй: „Татары, якіх poprzedzał szereg czynów bohaterskich, zostali z przychylnością przyjęci przez Polaków do grona współobywateli. Pozwolono im spokojnie żyć pod osłoną Al-Koranu, в часіе gdy Polska była rozdarta sporami religijnymi i prześladowaniami dysydentów, а osoby wyznające inne religie niż katolicka były wykluczane z grona obywateli polskich”⁴. Warto dodać, że najprawdopodobniej przywoływanie tych praw było wynikiem raczej wyrafinowanej gry i poszukiwań odpowiednich dokumentów в архивах niż przekazywanej ustnie tradycji. Wskazuje на to szczególnie wspomnienie о treści artykułów konstytucji oraz bezpośrednie odwołania do materiałów з Метрыкі Wielkiego Księstwa Litewskiego jako źródła wiedzy.

Wolność religijna polegała nie tylko на swobodzie modlitw в мечетях, odprawianiu nabożeństw i praktykowaniu innych obrzędów religijnych, lecz także на nieingerencji instytucji państwowych в сферу religijną. В pierwszych dziesięcioleciach po włączeniu ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego do Imperium Rosyjskiego status quo było utrzymywane także przez władze rosyjskie. Jednak zmiana warunków politycznych oraz ogólne tendencje do ujednolicania różnych procesów społecznych doprowadziły do radykalnych zmian. Zgodnie з pierwszym artykułem *Regulaminu о мuzułmańskim kapłaństwie таурydzkim*

году и последующими за тем Королями утверждённая в 1698, 1754 и 1778 годах». А.А. Любая, *Дзве запискі з архіва князёў Друцкіх-Любецкіх у кантэксьце барацьбы татараў заходніх губерняў за сваю шляхецкую годнасьць у 30-я гады XIX стагоддзя* [w:] „Долгий XIX век в истории Беларуси и Восточной Европы: исследования по Новой и Новейшей истории: сборник научных трудов, 2020, Вып. 4, S. 20–42.

⁴ «Татары предшествуемые рядами военных подвигов их благосклонно приняты Поляками в согражданство, им дозволено мирно почитать под сенью Алкорана, в то время, когда сама Польша была раздираема прениями и преследованиями диссидентов в вере и когда иной кто, а не Католик изгонялся из лона гражданственности Польской». А.А. Любая, *Дзве запискі з архіва князёў Друцкіх-Любецкіх у кантэксьце барацьбы татараў заходніх губерняў за сваю шляхецкую годнасьць у 30-я гады XIX стагоддзя* [w:] „Долгий XIX век в истории Беларуси и Восточной Европы: исследования по Новой и Новейшей истории: сборник научных трудов, 2020, Вып. 4, S. 20–42.

oraz jego prawach z 23 grudnia 1831 roku⁵, taurydzkie władze muzułmańskie zostały upoważnione do rozpatrywania wszystkich spraw o charakterze religijnym dotyczących muzułmanów zamieszkujących tzw. zachodnie gubernie, odzyskane od Polski. Mufti taurydzki został uznany za zwierzchnika wszystkich wiernych na tych terenach i otrzymał wyłączne prawo do wydawania wobec nich fetw (art. 15 wspomnianego *Regulaminu*). Dla guberni zachodnich nie przewidziano też ustanowienia najwyższego duchowieństwa muzułmańskiego, w tym również powiatowych kadich, upoważnionych do rozpatrywania spraw na poziomie powiatowym (art. 14 i 17). W rezultacie muzułmanie zachodnich guberni nie mieli swoich przedstawicieli w Taurydzkim Muzułmańskim Duchownym Zwierzchnictwie (art. 53). W ten sposób zostali pozbawieni prawa do udziału w wyborze muftiego i kadiaskera, ponieważ zgodnie z *Regulaminem* w wyborach tych mogli uczestniczyć jedynie wyżsi duchowni oraz chatibowie, imamowie i mułlowie miast posiadających status gubernialny i powiatowy, jak również zwierzchnicy wspólnot muzułmańskich bądź zastępujący ich deputaci (art. 24). Nie znamy jednak przypadków udziału przedstawicieli muzułmanów z guberni zachodnich w tego rodzaju wyborach.

Mamy wciąż zbyt mało informacji na temat relacji Tatarów zamieszkujących dawne ziemie Rzeczypospolitej z ich nowymi religijnymi zwierzchnikami z Bachczysaraju na Krymie. Głównym powodem jest brak dostępu do archiwum Taurydzkiego Muzułmańskiego Duchownego Zwierzchnictwa. Potencjalnie interesujące dla nas źródła mogą znajdować się w zespole nr 315 Państwowego Archiwum Republiki Krymu (nazwa funkcjonująca od 2014 roku), gdzie gromadzone są dokumenty dotyczące działalności wspomnianej instytucji⁶. Łącznie obej-

⁵ «Положения о Таврическом магометанском духовенстве и правах оногo» от 23 декабря 1831 г.» [w:] Полное собрание законов Российской империи, Собрание 2-е, Санкт-Петербург, 1832, Т. 6, S. 337–345.

⁶ Государственный архив Республики Крым. Путеводитель. Часть I: Фонды дореволюционного периода; сост. Р.А. Айрычинская, С.А. Андросов, Г.Л. Кузнецова, Симферополь 2016, с. 347.

mują one ponad 2000 jednostek archiwalnych z lat 1815–1917, spośród których najbardziej obiecującymi są dzienniki posiedzeń. Zawierają one dokumentację bieżących spraw Taurydzkiego Muzułmańskiego Duchownego Zwierzchnictwa i obejmują wykaz wszystkich spraw przezeń rozpatrywanych⁷, w tym potencjalnie również te, które były przesyłane na Krym przez duchownych muzułmańskich z guberni zachodnich. Natomiast inne zespoły Państwowego Archiwum Republiki Krymu – na przykład akta Kancelarii Gubernatora Taurydzkiego czy Taurydzkiego Zgromadzenia Deputowanych Szlacheckich – choć zawierają istotne źródła dotyczące działalności Taurydzkiego Muzułmańskiego Duchownego Zwierzchnictwa, wydają się mniej obiecujące z punktu widzenia naszych badań.

Inne źródła świadczące o relacjach między władzami religijnymi na Krymie a muzułmanami zamieszkującymi ziemie dawnej Rzeczypospolitej zostały całkowicie utracone. Dotyczy to m.in. kopii ksiąg metrykalnych, z których dwa egzemplarze miały być corocznie sporządzane na Krymie i przesyłane do każdego meczetu w zachodnich guberniach. Jeden z tych egzemplarzy, starannie wypełniony, należało po zakończeniu roku odesłać do archiwum Taurydzkiego Muzułmańskiego Duchownego Zwierzchnictwa, co umożliwiało wdrożenie określonych procedur administracyjnych. O problemach związanych z prowadzeniem takich ksiąg metrykalnych, wynikających z nieporozumień między obiema stronami, będzie jeszcze mowa w dalszej części. Same księgi metrykalne jednak się nie zachowały. Zgodnie z ustną tradycją archiwalną podczas burzliwych wydarzeń na Krymie po wybuchu rewolucji w Rosji wszystkie zostały spakowane i wysłane do regionu ich pochodzenia, być może do Wilna, lecz zaginęły w trakcie transportu. Oryginały ksiąg metrykalnych, które miały być przechowywane w meczetach, zostały zniszczone nieco później, głównie podczas drugiej wojny światowej. Księgi metrykalne

⁷ 3.3. Хайрединова, *Источники по изучению деятельности Таврического магометанского духовного правления*, „Культура народов Причерноморья”, 2008, № 144, с. 81.

meczetu w Mińsku, podobnie jak księgi innych wyznań traktowane jako akta stanu cywilnego, zostały zgromadzone w miejskim urzędzie i następnie uległy spaleni w wyniku bombardowań.

Relacje między władzami religijnymi i muzułmanami nie wydają się ani zbyt bliskie, ani owocne. Przede wszystkim ze względu na dużą odległość oraz znaczące różnice kulturowe między Tatarami dawnej Rzeczypospolitej a Tatarami krymskimi. Ci pierwsi wyraźnie odróżniali się od pozostałych muzułmanów Imperium Rosyjskiego i często patrzyli na nich z pewnym dystansem, a nawet wyższością. Jak ujął to jeden z Tatarów grodzieńskich,

[...] Tryb życia prywatnego (Tatarzy litewscy są monogamistami), wychowanie młodzieży w szkołach publicznych, język i ubiór – wszystko to nie pozostawiało żadnych oznak podobieństwa z Tatarami południowymi czy wschodnimi. [...]

[...] Na Litwie mieszka około 1400 osób pochodzenia szlacheckiego, wyznających nauki Al-Koranu. Osiedleni tam przed kilkoma wiekami, już dawno przyjęli język, obyczaje oraz wykształcenie o charakterze europejskim. [...]

[...] Był to czas jasny i oświecony – rozkwitały nauki, zasługi były szanowane, a cnoty rodzinne cenione. Wszystko to już wówczas posiadali Tatarzy litewscy, którzy gardzili wielożeństwem, a w powściągliwości trybu życia i zasadach honoru nie ustępowali – podobnie jak ich przodkowie – najbardziej wykształconym narodom Europy. [...]

[...] Czy można plemię, które na drodze europejskiego obywatelstwa zapisało się trwałymi sukcesami, łączyć w jednej kategorii z azjatyckimi Mongołami – i to tylko z tego powodu, że podąża za nauką Al-Koranu?⁸

⁸ Cytaty podano w tłumaczeniu z języka rosyjskiego, z zachowaniem w miarę możliwości uroczystego stylu autora. Zob. oryginał: А.А. Любая, *Дзве запіскі з архіва князёў Друцкіх-Любецкіх у кантэкście барацьбы татарэў заходніх губерняў за сваю шляхецкую годнасць у 30-я гады XIX стагоддзя* [w:] *Долгий XIX век в истории Беларуси и Восточной Европы: исследования по Новой и Новейшей истории: сборник научных трудов*, 2020, Вып. 4, S. 20–42.

Dołączenie Tatarów dawnej Rzeczypospolitej do struktur duchowych na Krymie wynikało z przypadkowego splotu rozmaitych, niezależnych od siebie procesów. Najważniejszym z nich było prawne uregulowanie statusu duchowieństwa muzułmańskiego na Krymie, które odgrywało kluczową rolę w integracji ludności krymskotatarskiej z rosyjskim systemem prawnym, administracyjnym, politycznym i kulturowym. Wchłonięcie Chanatu Krymskiego do strefy wpływów Imperium Rosyjskiego, a następnie jego likwidacja, miały miejsce mniej więcej w tym samym czasie, co upadek i rozbiory I Rzeczypospolitej. W rezultacie obie grupy muzułmanów znalazły się niemal równocześnie w nowych warunkach społeczno-prawnych. Istniała jednak zasadnicza różnica: na Krymie funkcjonowała już stała hierarchia duchowna z muftim i kadiaskerem na czele. Jej adaptacja i włączenie do struktur zarządzania wymagały od – z natury powolnego i mało elastycznego – aparatu urzędniczego Imperium Rosyjskiego niemałych wysiłków i czasu. Wreszcie, po upływie niemal pięćdziesięciu lat od włączenia Krymu, został podpisany wspomniany wcześniej *Regulamin* z 1831 roku, regulujący status duchowieństwa taurydzkiego.

Z kolei Tatarzy litewscy nie posiadali rozbudowanych struktur religijnych. Duchowieństwo meczetów ograniczało się zazwyczaj do mułły, ewentualnie muezina. Nawet w drugiej połowie XIX wieku rzadko spotykano chatibów, a źródła nigdy nie wspominają o obecności kadiego. Równocześnie, mimo zapewnień władz, tak nieliczna – w skali zaludnienia Imperium Rosyjskiego – a zarazem specyficzna grupa społeczna, ciesząca się szerokimi prawami zbliżającymi ją do elit państwowych, była w sposób naturalny poddawana naciskowi mającemu na celu ujednolicenie z dominującą większością. Jest oczywiste, że lokalni urzędnicy niechętnie patrzyli na możliwość powstania samoorganizującej się wspólnoty muzułmańskiej w zachodnich guberniach.

Zgodnie z punktami 14 i 15 *Regulaminu* z 1831 roku taurydzki mufti został uznany za zwierzchnika wszystkich muzułmanów w Taurydzie i zachodnich guberniach. Jednocześnie wśród wyższego duchowieństwa nie przewidziano odrębnego kadiego powiatowego dla Tatarów z daw-

nych ziem Rzeczypospolitej, podczas gdy na Krymie ustanowiono ich aż pięciu. Systemowe pominięcie w tekście wspomnianego *Regulaminu* muzułmańskiej wspólnoty w zachodnich guberniach doprowadziło do poważnego zamieszania i chaosu, ponieważ zgodnie z punktem 41 chatibowie, imamowie i mułlowie mogli być wybierani przez wiernych wyłącznie spośród potomnego duchowieństwa taurydzkiego.

Przepis ten w praktyce uniemożliwiał wybór duchownych przez Tatarów dawnej Rzeczypospolitej, ponieważ nie mieli czegoś takiego jak potomne duchowieństwo. Z jednej strony oczywiste jest, że na ziemiach zabranych Rzeczypospolitej nie było żadnych „duchownych taurydzkich”, z drugiej zaś – niewielka liczba kandydatów spełniających wymagania do objęcia stanowiska imama zgodnie z prawem muzułmańskim⁹ uniemożliwiała zamknięcie stanu duchowieństwa w zachodnich guberniach. Upředzając dalsze rozważania, wspomnijmy, że na terenach współczesnej Białorusi – w guberniach mińskiej i grodzieńskiej, a z dużym prawdopodobieństwem również wileńskiej i kowieńskiej – władze rosyjskie przynajmniej w drugiej połowie XIX wieku regularnie zbierały dane dotyczące liczebności muzułmańskiego duchowieństwa. Grupa ta była znikoma zarówno w odniesieniu do ogółu ludności guberni, jak i w porównaniu z duchowieństwem na Krymie. W 1861 roku zgodnie z danymi zawartymi w raporcie Mińskiego Gubernialnego Komitetu Statystycznego dla Centralnego Komitetu Statystycznego w guberni mińskiej w roku 1860 mieszkało duchowieństwo mahometańskie w liczbie 51 osób (21 mężczyzn i 30 kobiet)¹⁰. Od 1869 roku Gubernialny Komitet Statystyczny zaczął publikować aktualne wykazy muzułmańskiego duchowieństwa w guberni, obok duchowieństwa wyznań chrześcijańskich (prawosławnego, rzymskokatolickiego, ewangelicko-luterańskiego i ewangelicko-reformowanego) oraz wyznania mojżeszowego, z podaniem odznaczeń państwowych oraz daty objęcia stanowiska (w przypadku wakatu zamieszczano odpowiednią adnotację).

⁹ Tatarzy Rzeczypospolitej byli, jak Tatarzy krymscy, hanafitami, tzn. zwolennikami uznanej za najbardziej otwartą szkołę prawa islamskiego.

¹⁰ *Памятная книжка Минской губернии на 1861 год*, С. 176.

Na podstawie tych danych można z całą pewnością stwierdzić, że mimo nielicznych przypadków przekazywania stanowiska imama w obrębie jednej rodziny – nie zawsze z ojca na syna – oraz przypadków pokrewieństwa imamów z różnych dżamij, co zresztą nie dziwi, biorąc pod uwagę niewielką liczebność tej grupy; nawet po 1831 roku na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej nie wykształciło się jednolite dziedziczne duchowieństwo. Co więcej, wszyscy duchowni muzułmańscy na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej wraz z rodzinami ubiegali się o zachowanie przywilejów i integrację ze stanem rosyjskiej szlachty, co ostatecznie się udało. W 1839 roku wprowadzono w życie regulamin sporządzony przez Komitet Ministrów, dotyczący uznania szlachectwa „dzieci Tatarów litewskich, którzy w służbie zdobyli rangi i orderzy”¹¹. W 1840 roku, wbrew dotychczasowemu prawu, Tatarom posiadającym zasiedlone folwarki oficjalnie przyznano prawo własności do wywłaszczonych chłopów wyznania chrześcijańskiego, co w praktyce zrównywało ich w prawach z rosyjską szlachtą.

Z powodu braku źródeł historycznych nie wiemy, jakie konkretne kroki podjęli Tatarzy dawnej Rzeczypospolitej w celu rozwiązania nagle powstałego impasu. Można jednak przypuszczać, że pewne działania rzeczywiście miały miejsce, skoro w 1848 roku Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, na prośbę Taurydzkiego Rządu Gubernialnego, uchyliło punkt 41 *Regulaminu* z 1831 roku i zezwoliło na wybór duchownych muzułmańskich w zachodnich guberniach spośród wiernych wszystkich stanów. Decyzja ta została podjęta w wyniku analizy aktualnego stanu rzeczy¹². Władze rosyjskie zbierały informacje o sposobach wyboru duchownych wśród muzułmanów w zachodnich guberniach, po czym otrzymano kilka relacji od lokalnych urzędników.

¹¹ «О признании в дворянстве детей Литовских Татар, которые на службе приобрели чины и ордена».

¹² *О предоставлении сведений каким порядком избираются и утверждаются муллы в существующих в сей губернии магометанских приходах из каких сословий*, Национальный исторический архив Беларуси, Фонд 299, Оп. 2, Д. 3520, Лл. 1–2, 19, 24.

Zbieranie informacji w guberni mińskiej, zainicjowane przez wileńskiego gubernatora wojskowego na wniosek Taurydzkiego Rządu Gubernialnego, potwierdziło, że w istniejących w powiecie nowogródzkim muzułmańskich parafiach „muzułmańscy duchowni są wybierani spośród stanu szlacheckiego przez parafian-szlachciców na podstawie powszechnej i dobrowolnej zgody wszystkich”. Mińska policja z kolei donosiła, że „wszyscy Tatarzy litewscy powołują się na przywileje szlacheckie, i ponieważ Tatarzy należący do meczetu w Mińsku są szlachtą – duchowni wybierani są z tego samego stanu, tj. spośród Tatarów litewskich”.

Warto zauważyć, że po 1848 roku Taurydzkie Muzułmańskie Duchowne Zwierzchnictwo nadal ingerowało w sprawy wyborów w poszczególnych muzułmańskich parafiach na zachodzie Imperium Rosyjskiego, pełniąc funkcję organu nadzorującego. Świadczy o tym w sposób jednoznaczny chociażby sprawa wyboru Mustafy Miśkiewicza na stanowisko imama meczetu w Uzdzie¹³ w 1865–1869 roku¹⁴. Z treści sprawy wynika, że po śmierci poprzedniego imama Sulejmana Aleksandrowicza (zaczął pełnić obowiązki przed 1836 rokiem) Mustafa Miśkiewicz został wybrany przez wspólnotę religijną w Uzdzie na wspomniane stanowisko 26 kwietnia 1865 roku. W związku z tym Taurydzkie Muzułmańskie Duchowne Zwierzchnictwo przygotowało kwestionariusz i już we wrześniu 1865 roku przesłało go do ihumeńskiego Powiatowego Urzędu Policji. *Regulamin* z 1831 roku nie zawierał żadnych wskazówek dotyczących organizowania przez władze religijne jakichkolwiek egzaminów ani prób przed lub po wyborze imama. Niestety, suche relacje urzędników nie pozwalają odtworzyć pełnego kształtu tego kwestionariusza. Nie zachował się ani spis pytań, ani opis przebiegu przesłuchania kandydata. Jasne jest jednak, że część kwestionariusza sprawdzała wiedzę religijną oraz umiejętność rozwiązywania

¹³ Wtedy miasteczko w powiecie ihumeńskim guberni mińskiej, obecne centrum regionu w obwodzie mińskim.

¹⁴ Дело об избрании М.А. Миськевича на должность муллы Игуменской мечети, Национальный исторический архив Беларуси, Фонд 299, Оп. 2, Д. 6587.

trudnych sytuacji zgodnie z prawem religijnym. Jedna z odpowiedzi Mustafy Miśkiewicza wzbudziła wątpliwości ekspertów na Krymie i przez dwa lata aż 1867 roku oni poprosili o uzupełnienie odpowiedzi też za pomocą listu do ihumeńskiego Powiatowego Urzędu Policji.

Pytanie dotyczyło naruszenia odprawiania namazu: „Okazało się, że na trzecie pytanie odpowiadał, iż jeśli ktoś nie wykonał obowiązkowych modlitw (farzów), należy rozpocząć je od nowa. Jeśli ktoś celowo nie wykonał [farzu], to modlitwa będzie niepełna, a on sam będzie grzeszny. A jeśli nastąpiło to przez pomyłkę, należy wykonać pokłon naprawczy (sujud as-sahw)”¹⁵. Taurydzkie Muzułmańskie Duchowne Zwierzchnictwo uznało odpowiedź za niepoprawną, ale jednocześnie zażądało wyjaśnienia, czym kandydat kierował się, udzielając takiej odpowiedzi. Na podstawie wypowiedzi Mustafy Miśkiewicza urzędnicy Powiatowego Urzędu Policji w Ihumeni wywnioskowali, że udzielając odpowiedzi na temat farzów, kierował się księgą zatytułowaną Kitab¹⁶.

Uważam, że mimo lapidarności, ta wiadomość stanowi dla nas klucz do zrozumienia kwestii związanych z charakterem kwestionariusza oraz umożliwia głębsze wyjaśnienie natury nieporozumień między Tatarami dawnej Rzeczypospolitej, a ich nowym duchownym zwierzchnictwem na Krymie. W Rzeczypospolitej nigdy nie funkcjonowały muzułmańskie szkoły duchowne, w których podstaw religii nauczaliby nauczyciele cieszący się uznaniem i autorytetem wśród kolegów w całym świecie muzułmańskim¹⁷. Nauczanie odbywało się w domach i meczetach,

¹⁵ „оказалось, что он на 3-й вопросный пункт ответил, что если кто не исполнил фарзов, нужно другое начинать. Если он нарочно не исполнил, то намаз будет не полный и он будет грешный. И если по ошибке, то нужно идти до сяджею”.

¹⁶ „при даче ответов на счёт фарзов, он руководствовался книгой под названием Китаб”.

¹⁷ Jedyna wzmianka o istnieniu jakiejś formy szkoły religijnej pochodzi z krótkiego życiorysu imama meczetu w Nowogródku Aleksandra Osipowicza Bogdanowicza (pełnił funkcję duchownego prawdopodobnie od 1823 do 1870 roku). Według danych mińskiego gubernialnego komitetu statystycznego „ukończył kurs w mińskim muzułmańskim mektebie”, najprawdopodobniej w latach 20. XIX wieku.

przez osoby starsze i bardziej doświadczone, a także za pomocą kompendiów wiedzy zwanych wśród Tatarów Rzeczypospolitej kitabami, czyli po prostu księgami. W związku z tym władze duchowne na Krymie nie mogły mieć pewności, że duchowni wybierani przez zgromadzenia wiernych będą posiadać odpowiednią wiedzę religijną oraz nie będą zniekształcać podstaw wiary, dlatego wybrany kandydat musiał przejść próbę kwalifikacyjną.

Osobno warto zatrzymać się nad kwestią językową, ponieważ miała ona również wpływ na relacje między władzami duchownymi na Krymie a duchowieństwem zachodnich guberni. Regulamin z 1831 roku wprost wskazuje, że wśród kandydatów na stanowiska w parafialnym duchowieństwie należy wybierać tych, którzy posługują się językiem rosyjskim: „Jeśli będzie kilku kandydatów, którzy pod względem zdolności i zalet moralnych mają równe prawo do objęcia wakującego stanowiska, wówczas Duchowne Zwierzchnictwo przyznaje pierwszeństwo temu spośród nich, który zna język rosyjski”¹⁸. Znajomość języka rosyjskiego na Krymie wśród tatarskiego duchowieństwa i wiernych, którzy na co dzień posługiwali się językiem krymskotatarskim, a do celów religijnych używali arabskiego, w latach 30. XIX wieku nie była jeszcze powszechna ani naturalna. Podobna sytuacja miała miejsce również wśród Tatarów Rzeczypospolitej, z tą różnicą, że ich rodzimymi językami były języki słowiańskie – polski i białoruski. Język polski przez długi czas pełnił funkcję języka prawotwórstwa w meczetach, o czym świadczą liczne świadectwa urodzenia, wystawiane w celu potwierdzenia szlacheckiego pochodzenia aż do lat 60. XIX wieku. Stopień opanowania języka rosyjskiego przez Tatarów dawnej Rzeczypospolitej, w tym również przez ich duchownych, pokazuje przypadek imama meczetu mińskiego Ibrahima Rajeckiego, który zaczął pełnić swoje obowiązki nie później niż w 1831 roku i pozostawał na tym stanowisku do

¹⁸ «Положения о Таврическом магометанском духовенстве и правах оного» от 23 декабря 1831 г. [w:] Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е, Санкт-Петербург, Т. 6, 1832, с. 343.

1861 roku. Pozostawił po sobie dokumenty podpisane zarówno w języku polskim, jak i rosyjskim. I o ile jego charakter pisma w podpisach po polsku świadczy o biegłości i utrwalonym nawyku, o tyle podpisy po rosyjsku przypominają raczej pismo dziecka rozpoczynającego naukę pisania. Nawet w urzędowych dokumentach. W związku z tym Tatarzy dawnej Rzeczypospolitej już od wieków nie posługiwali się językiem swojej historycznej ojczyzny, więc musieli porozumiewać się z władzami w Bachczysaraju po rosyjsku.

Jednak sprawa wyboru imama w Uzdzie w drugiej połowie lat 60. XIX wieku nie zakończyła się na egzaminie, co pozwala dostrzec inne mechanizmy oddziaływania Taurydzkiego Muzułmańskiego Duchownego Zwierzchnictwa w zachodnich guberniach Imperium Rosyjskiego. W 1869 roku Sulejman Dawydów Jakubowski i Mustafa Aleksander Biciutko, wraz z innymi szesnastoma osobami, zwrócili się do Taurydzkiego Muzułmańskiego Duchownego Zwierzchnictwa z prośbą o odwołanie nowo wybranego imama Mustafę Miśkiewicza¹⁹. Niestety nie mamy dostępu do treści tego odwołania. Zachowało się ono w wymienionym archiwum na Krymie, w zespole dokumentów Taurydzkiego Muzułmańskiego Duchownego Zwierzchnictwa. Jak wskazują osoby, które złożyły skargę, kilka lat później w podaniu do gubernatora mińskiego Grzegorza Krasinowa²⁰ oraz w podaniu do Senatu Rządzącego²¹ przedstawiły liczne dowody, że zgodnie z przepisami Koranu Mustafa Miśkiewicz nie może pełnić obowiązków imama. Najważniejszym z nich był fakt, że pochodził z nieprawego łoża, co w miejscu jego urodzenia (lub ewentualnie przy nadaniu azana w meczecie) było przedmiotem badań prowadzonych przez zainteresowane osoby, oraz zarzut,

¹⁹ *Дело об избрани М.А. Миськевича на должность муллы Игуменской мечети*, Национальный исторический архив Беларуси, Фонд 299, Оп. 2, Д. 6587, Л. 4–4 об.

²⁰ *Дело об избрани М.А. Миськевича на должность муллы Игуменской мечети*, Национальный исторический архив Беларуси, Фонд 299, Оп. 2, Д. 6587, Л. 6–7.

²¹ *Дело об избрани М.А. Миськевича на должность муллы Игуменской мечети* // Национальный исторический архив Беларуси, Фонд 299, Оп. 2, Д. 6587, Л. 25–27.

że Mustafa Miśkiewicz posiadał rzekome wady moralne i w życiu zachowywał się w sposób naganny.

Wiemy, że Mustafa Miśkiewicz został ostatecznie zatwierdzony na stanowisku imama w Uzdzie decyzją Taurydzkiego Muzułmańskiego Duchownego Zwierzchnictwa z 3 sierpnia 1867 roku, po czym złożył przysięgę na wierność władzom rosyjskim w obecności urzędnika sądu powiatowego, co stanowiło jeden z istotnych elementów procedury. Z kolei Taurydzkie Muzułmańskie Duchowne Zwierzchnictwo przekierowało skargę do gubińskiego urzędu mińskiego, unikając rozpatrywania jej treści. Ze swojej strony 30 kwietnia 1869 roku gubernialny urząd miński poinformował zainteresowane osoby, że ich prośbę o zmianę imama w uzdzieńskim meczecie pozostawił „bez skutków”. Z rezolucji tego urzędu z 20 czerwca możemy dowiedzieć się nieco więcej o tym, na czym polegały pretensje oraz czym kierowały się władze, popierając kandydaturę Mustafy Miśkiewicza. Grupa wiernych, z Sulejmanem Jakubowskim i Mustafą Biciutkiem na czele, zarzucała mu, że „zmuszał część wiernych do podpisania aktu o jego wyborze i samodzielnie dopisał do niego wiele osób niepełnoletnich”²². Jednak odwołując się do sprawozdania lokalnego urzędnika, obecnego w 1865 roku na obradach wyborczych, z którego wynika, że Mustafa Miśkiewicz został wybrany za zgodą całej wspólnoty muzułmańskiej miasteczka Uzda, władze stanęły po stronie wybranego imama. Niezadowolona część uzdzieńskiej wspólnoty muzułmańskiej zwróciła się do Senatu Rządzącego – najwyższego organu w Imperium nadzorującego sądownictwo i administrację – narzekając nie tylko na bezprawne objęcie stanowiska przez Miśkiewicza, ale również na bierność, a nawet utrudnianie działań przez władze lokalne, w tym policję, w sprawie rozpatrzenia tej kwestii. Dokument ten wykazywał, że podany policji przez osoby skarżące sfałszowany dokument, zawierający podrobione podpisy 20 osób,

²² *Дело об избрании М.А. Миськевича на должность муллы Игуменской мечети*, Национальный исторический архив Беларуси, Фонд 299, Оп. 2, Д. 6587, Л. 19–19 об.

został uznany przez władze za kopię przygotowaną przez Miśkiewicza, mimo że ani jego forma – niezgodna z ustalonym wzorem kopii – ani sfałszowane podpisy nie wskazują, że dokument ten rzeczywiście jest kopią. Wtedy już Senat postanowił zostawić odwołanie bez skutków, między innymi dlatego, że skarżące się osoby nie przedstawiły żadnych dowodów prawnych czy świadectw na potwierdzenie oskarżeń. Wtedy już Senat postanowił pozostawić odwołanie bez rozpatrzenia, między innymi dlatego, że osoby skarżące się nie przedstawiły żadnych dowodów prawnych ani świadectw potwierdzających ich zarzuty²³. W dokumencie potwierdzającym zapoznanie się z decyzją Senatu Rządzącego w sprawie stanowiska imama uzdzieńskiego skarżący – Sulejman Jakubowski, Abragim Aleksandrowicz, Aluń Aleksandrowicz, Mustafa Biciutko oraz Abragim Biciudko – podpisali się 10 stycznia 1869 roku²⁴.

Formalnie sprawa się zakończyła. Nie wiemy jednak, w jaki sposób rozwiązano kwestie pogodzenia podzielonej wspólnoty. W trakcie długotrwałych biurokratycznych procedur znacząca część muzułmanów z Uzdy, buntująca się przeciwko – ich zdaniem – bezprawnemu objęciu stanowiska imama przez Mustafę Miśkiewicza, nie chodziła do meczetu i nie brała udziału w nabożeństwach. Jednak Mustafa Miśkiewicz pełnił swoje obowiązki religijne aż do 1891 roku²⁵.

Wymowne w tej sprawie jest bierność Taurydzkiego Muzułmańskiego Duchownego Zwierzchnictwa. W ramach ich pełnomocnictwa miały być rozpatrywane zarzuty dotyczące niemoralnego zachowania oraz rzekomego pochodzenia z nieprawego łoża oskarżanego imama. Należy jednak przyznać, że możliwości weryfikacji tych spraw przez władze religijne na Krymie były bardzo ograniczone ze względu na

²³ Дело об избрани М.А. Миськевича на должность муллы Игуменской мечети, Национальный исторический архив Беларуси, Фонд 299, Оп. 2, Д. 6587, Л. 27.

²⁴ Дело об избрани М.А. Миськевича на должность муллы Игуменской мечети, Национальный исторический архив Беларуси, Фонд 299, Оп. 2, Д. 6587, Л. 30.

²⁵ А.А. Любая, *Духовенство мечетей Минской губернии в конце XVIII – начале XX в.: попытка реконструкции персонального состава* [w:] *Archivarius = Архиварыус. Зборнік навуковых паведамленняў і артыкулаў*, 2022, Вып. 20, S. 130–145.

odległość oraz brak osobistej znajomości zarówno Miśkiewicza, jak i pozostałych uczestników sporu. W sprawach dotyczących cech moralnych w podobnych sytuacjach zazwyczaj powoływano się na pisemną opinię policji lub innych władz, potwierdzającą, że dana osoba posiada „najlepsze cechy moralne, dobre zachowanie oraz wierność tronowi i prawu”. Ciekawe, że Taurydzkie Muzułmańskie Duchowne Zwierzchnictwo nie odnosi się do zarzutów dotyczących pochodzenia z nieprawego łoża kandydata, co w rzeczywistości stanowi przeszkodę w drodze do godności duchownego muzułmańskiego. Być może dlatego, że poza plotkami osoby skarżące się nie przedstawiły żadnych dowodów, podczas gdy prawne pochodzenie Miśkiewicza mogło być zweryfikowane na podstawie ksiąg metrykalnych, których pełnomocna kopia od lat 30. XIX wieku miała być przechowywana bezpośrednio w Archiwum Zwierzchnictwa.

Opisana sprawa sądowa wskazuje, że relacje Taurydzkiego Muzułmańskiego Duchownego Zwierzchnictwa z tatarskimi wspólnotami w zachodnich guberniach cechowały się wyraźną asymetrią władzy i ograniczoną skutecznością nadzoru. Zwierzchnictwo pełniło funkcję centralnego organu religijnego, jednak jego interwencje były często bierne lub formalne, co wynikało zarówno z ograniczeń geograficznych i braku bezpośredniej znajomości lokalnych społeczności, jak i z administracyjnej biurokratyzacji. W praktyce lokalne spory, jak w przypadku wyboru imama w Uzdzie, mogły trwać wiele lat, przy czym zwierzchnictwo unikało bezpośredniego rozstrzygania konfliktów lub ograniczało się do przekazywania skarg do niższych instancji. Pomimo formalnego prawa do zatwierdzania imama, reakcje Zwierzchnictwa ograniczały się do sprawdzania wiedzy religijnej, a jego autorytet moralny i władza kontrolna w praktyce nie wystarczały, by rozwiązać napięcia w podzielonych wspólnotach.

Kwestia pochodzenia imama Miśkiewicza porusza jeszcze jeden istotny aspekt relacji między Krymem a tatarskimi wspólnotami w zachodnich guberniach – prowadzenie akt stanu cywilnego. Jak już wspomniano, po 1831 roku dwa egzemplarze ksiąg metrykalnych miały być

corocznie sporządzane na Krymie i przesyłane do każdego meczetu w zachodnich guberniach. Jeden z tych egzemplarzy, starannie wypełniony, należało po zakończeniu roku odesłać do archiwum Taurydzkiego Muzułmańskiego Duchownego Zwierzchnictwa. Procedura ta przebiegała w następujący sposób: imam na miejscu składał oświadczenie dotyczące urodzenia danego Tatarzyna, weryfikując informacje na podstawie swoich kopii ksiąg metrykalnych. Dopiero po tej weryfikacji dokument był wysyłany na Krym do Taurydzkiego Muzułmańskiego Duchownego Zwierzchnictwa, gdzie zapisy sprawdzano w drugiej kopii tej samej księgi, sporządzano odpowiednie oświadczenie – często na odwrotnej stronie otrzymanego arkusza – i odsyłano dokument z powrotem. Setki takich oświadczeń zawierają wywody szlacheckich rodzin tatarskich, przechowywane w archiwach Mińska i Wilna. Większa część z nich została potwierdzona przez Taurydzkie Muzułmańskie Duchowne Zwierzchnictwo, jednak nieliczne wskazują na konfrontacje i opór imamów w zachodnich guberniach wobec sporządzania kopii.

W styczniu 1859 roku Taurydzkie Muzułmańskie Duchowne Zwierzchnictwo wysłało list do Zgromadzenia Deputowanych Szlacheckich w Mińsku w sprawie uznania dziesięciu metrykalnych świadectw dotyczących członków rodziny Smolskich, wystawionych przez imama miejscowego meczetu. Wówczas stanowisko to obejmował Abragim Raniecki²⁶. Taurydzkie Muzułmańskie Duchowne Zwierzchnictwo zawiadomiło, że nie jest w stanie potwierdzić oświadczenia o urodzeniu, ponieważ księgi metrykalne sporządzone w mińskim meczecie w latach 1843–1855 wyglądają na brudnopisy. Wszystkie akty urodzenia, zgonu i śmierci wpisano w jednym miejscu bez podziału, przy czym nie są one pieczętowane, nie są oprawione ani zabezpieczone przez Zwierzchnictwo, dlatego nie można mieć pewności, że oświadczenia są zgodne z rzeczywistością. Zaproponowano również inną procedurę ustalenia pochodzenia tych osób poprzez przesłuchanie dwunastu świadków przez policję.

²⁶ *О дворянском происхождении рода татар Смольских*, Национальный исторический архив Беларуси, Фонд 319, Оп. 2, Д. 3024, Л. 267.

Jak już wspomniano, Abragim Raiecki rzeczywiście słabo posługiwał się językiem rosyjskim, przynajmniej w piśmie, w przeciwieństwie do języka polskiego, i w odróżnieniu od swojego młodszego kolegi Mustafy Miśkiewicza, który – według opinii władz – dobrze opanował język rosyjski. Musimy więc przyznać, że zarzuty ze strony Zwierzchnictwa mogą nie być bezpodstawne. To, co wiemy o tradycji prowadzenia akt w meczetach w czasach Rzeczypospolitej – a wiemy niewiele – wskazuje, że wszystkie akty stanu cywilnego były zapisywane chronologicznie. To oznacza, że chaotyczność prowadzenia dokumentacji w mińskim meczecie, na którą narzekały władze religijne, mogła wynikać z innej tradycji, na którą patrzono z innej perspektywy oraz przyzwyczajień osoby w podeszłym wieku. Budzi jednak wątpliwości narzekanie, że księgi nie były oprawiane w należyty sposób, zwłaszcza że miały być już porządnie oprawione przed wysłaniem z Krymu. Czy imam celowo ignorował oficjalne, opieczetowane egzemplarze ksiąg, posługując się własnymi zapiskami prowadzonymi na bieżąco?

Odpowiedź nie jest jednak tak oczywista. W 1851 roku imam słonimskiego meczetu Józef Bogdanów Bajraszewski wystawił nietypowe oświadczenie. W odpowiedzi na prośbę Asana Iljasiewicza o wydanie metryki urodzenia jego syna napisał, że przed 1834 rokiem nie istniała odgórnie ustalona forma ksiąg metrykalnych, dlatego wiek młodzieńca został określony na podstawie listy parafian, która wskazywała na rok 1831 jako rok jego narodzin²⁷. Przecież wiemy, że rozkaz wysyłania ksiąg metrykalnych odpowiednio zszytych i oprawionych został wydany wcześniej.

Relacje między Tatarami dawnej Rzeczypospolitej a muzułmańską hierarchią Imperium Rosyjskiego w pierwszej połowie XIX wieku były skomplikowane, nacechowane niejasnym statusem prawnym, biurokratyczną inercją oraz głębokimi różnicami kulturowymi między Tatarami litewskimi a duchowieństwem krymskim podporządkowanym Taurydz-

²⁷ *О дворянском происхождении рода татар Илласевич, Национальный исторический архив Беларуси, Фонд 319, Оп. 2, Д. 3024, Л. 267.*

kiemu Muzułmańskiemu Duchownemu Zwierzchnictwu. Choć Katarzyna II deklarowała zachowanie i rozszerzenie dawnych przywilejów islamu na ziemiach wcielonych po rozbiorach, proces ich formalnego uregulowania przebiegał bardzo powoli, prowadząc do licznych konfliktów i nieporozumień, które Tatarzy próbowali rozwiązywać poprzez memoriały kierowane do najwyższych urzędników państwowych. *Regulaminy* z 1831 roku podporządkował muzułmanów guberni zachodnich muftiemu krymskiemu, nie przewidując dla nich własnych struktur duchownych, co w praktyce uniemożliwiło im samodzielne wybory imamów i stworzyło chaos prawny, pogłębiany brakiem dziedzicznego duchowieństwa oraz różnicami językowymi i religioznawczymi. Władze rosyjskie stopniowo łagodziły te ograniczenia, m.in. uchylając w 1848 roku przepis uniemożliwiający wybór duchownych spoza krymskiego stanu duchownego, lecz nadzór Taurydzkiego Zwierzchnictwa pozostał formalny i niewydolny, co najlepiej ukazuje sprawa wyboru imama Mustafy Miśkiewicza w Uzdzie. Całość materiału źródłowego dowodzi, że relacje Tatarów z krymskim zwierzchnictwem miały charakter asymetryczny, obciążony dystansem kulturowym, słabą znajomością lokalnych realiów i biurokratyczną ociężałością państwa, co sprawiało, że w praktyce muzułmańskie wspólnoty w zachodnich guberniach funkcjonowały na pograniczu dwóch porządków prawno-religijnych, nie należąc w pełni do żadnego z nich.

Bibliografia

- Arapov D. *Islam v Rossijskoj imperii. Zakonodatel'nye akty, opisaniâ, statistika*, Moskva 2001 [Арапов Д. *Ислам в Российской империи. Законодательные акты, описания, статистика*, Москва 2001].
- Hajredinova Z.Z. *Istočniki po izučeniû deâtel'nosti Tavričeskogo magometanskogo duhovnogo pravleniâ*, „Kul'tura narodov Pričernomor'â”, 2008, № 144, S. 81–85, [Хайрединов, З.З. *Источники по изучению деятельности Таврического магометанского духовного правления*, „Культура народов Причерноморья”, 2008, № 144, S. 81–85].
- Lûbaâ A.A. *Duhovenstvo mečetej Minskoj gubernii v konce XVIII – načale HH v.: popytkâ rekonstrukcii personal'nogo sostava*, „Archivarius=Arhivarius.

Zbornik navukovyh pavedamlennâŭ i artykulaŭ”, 2022, Vyp. 20, S. 130–145. [Любая А.А. *Духовенство мечетей Минской губернии в конце XVIII – начале XX в.: попытка реконструкции персонального состава*, „Archivarius=Архиварыус. Зборнік навуковых паведамленняў і артыкулаў”, 2022, Вып 20, S. 130–145].

Lûbaâ A.A. *Dзве zapiski z arhiva Knâzëŭdruckih-Lûbeckih u kantëksce barac'by tatarau zahodnih gubernau za svaŭ šlâheckuŭ godnasc' u 30-â gady XIX st.*, „Dolgiy XIX vek v istorii Belarusi i Vostočnoj Evropy: issledovaniâ po Novoj i Novejšej istorii: sbornik naučnyh trudov”, 2020, Vyp. 4, S. 20–42 [Любая А.А. *Дзве запіскі з архіва князёў Друцкіх-Любецкіх у кантэксце барацьбы татарau заходніх губерняў за сваю шляхецкую годнасць у 30-я гады XIX ст.*, „Долгий XIX век в истории Беларуси и Восточной Европы: исследования по Новой и Новейшей истории: сборник научных трудов”, 2020, Вып. 4, S. 20–42].

**Relations between the Muslims of the western governorates
and the muslim hierarchy in the Russian Empire in the pages of the arguments
of the noble Tatar families from the Assembly of Noble Deputies of Minsk**

The article examines the relations between the Tatar Muslim communities in the western governorates of the Russian Empire and the Taurida Muslim Spiritual Administration. The author reveals a range of systemic issues: language barriers, divergent religious and administrative standards, the inefficiency of Crimean oversight, and difficulties in the practical implementation of state regulations. The analysis demonstrates that the system of religious supervision over the Tatars of the former Polish–Lithuanian Commonwealth was largely a formal construct, inconsistent with local traditions and social realities, which led to conflicts and the need for ad hoc interventions by secular authorities. The study argues that the Tatar communities in the western governorates operated at the intersection of two legal-religious orders, without being fully anchored in either, which shaped the particular character of their religious and legal life in the nineteenth century.

Key words: Tatars, Muslims in the Russian Empire, Taurida Muslim Spiritual Authority, religious administration, vital records, confessional oversight, local conflicts